

Bartáková, Jarmila

Názvy prostriedkov činnosti v starej češtine

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1967, vol. 16, iss. A15, pp. [147]-152

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101081>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JARMILA PIKOROVÁ-BARTÁKOVÁ

NÁZVY PROSTRIEDKOV ČINNOSTI V STAREJ ČEŠTINE¹

Vychádzajúc z Dokulilovej teórie odvodzovania slov² patria názvy prostriedkov z hľadiska konverzie (odvodzovania) k typu mutačnému; pridaním formantu sa mení nielen významová ale i gramatická kategória odvodeného slova vzhľadom k základnému (*kropidlo* — *kropiť*), na rozdiel od ostatných typov tvorenia — modifikačného (*kmotr*)-a, *vidět* (*vidat*) a transpozičného (*hnědý*) *hněd*, *dobr* (*dobro*).

Prostriedky činnosti sú substancie určené vztahom k deju, a práve vzhľadom k tomuto deju sa javia ako prostriedky, zatiaľ čo iné substancie môžu byť vo vzťahu k činnosti nositeľom (*stojan*, *modrák*), agensom (*pracovník*), paciensom (*trestanec*), výsledkom (*výtisk*, *zběh*, *přírůstek*), prípadne miestom (*bydlo*, *divadlo*).³

Slovotvorné formanty sú silne homonymné. Jednotlivé modifikácie sa navzájom prestupujú. V našom prípade sa činnosť môže vzťahovať napríklad súčasne k nositeľovi i k prostriedku, alebo k prostriedku a tým istým homonymným slovotvorným formantom k miestu alebo výsledku činnosti (-*dlo* — prostriedok, -*dlo* — miesto činnosti, napr. *bělidlo*; -*č* — nositeľ, -*č* — prostriedok činnosti, napr. *nosič*).

Mnohé názvy prostriedkov majú pôvod dejový (*prostieradlo*, *jedlo* — primárne prestieranie, jedenie, až neskôr i čím sa prestiera a čo sa je). Podobne dejové boli aj postverbálne slová bez koncovej morfémy, ktorú kedysi tvorili jery (*brus*, *braň*, *hvězdovid*, *náseč*, *náton*, *kleč* ap.).

Takéto vzťahy nie sú iba v úzkom rámci vlastnej kategórie, prerastajú jej hranice a zasahujú i ďalšie, ktoré podľa M. Dokulila sú všeobecne polysémne. Je široký pás významove viacznačných formantov (na rozdiel od jednoznačných, ako je prostriedkové -*dlo*, -*ivo*, činiteľské -*tel* ap.), ktoré sú produktívne napríklad v kategórii nositeľov vlastností (*širočina* — široká sekera, *stklenice*, *mědenec*, *kozicě*) alebo v kategórii deminutív (*brusek*, *čieška*). Ide o substancie, ktoré sú síce určené vztahom k vlastnosti alebo k substancii podľa svojej slovotvornej štruktúry, ale v skutočnosti do istej miery pomenúvajú prostriedky činnosti.

Príbuzné modifikačné typy (ako uvádza M. Dokulil) nájdeme i v onomaziologickej kategórii nositeľa predmetného vzťahu, kde jednotlivé subkategórie sú rozdielované podľa povahy nevyjadreného onomaziologického spoja (sprostredkujúceho člena), ktorým môže byť vzťah pôvodu od niečoho (*husinec*), vzťah utvorenosti z niečoho ako látky (*sírka*, *rákoska*), vzťah vyznačovania sa niečím ako nápadným znakom (*nosáč*), vzťah určenosti, vhodnosti vzhľadom k niečomu (*pytlovina* — materiál na pytle; silné prelínanie s dejovým vzťahom účelu) a vzťah podobnosti k niečomu. Podľa M. Dokulila⁴ majú zvláštny charakter i onomaziologické štruktúry, kde základný príznak deja je určený vztahom k substancii, pričom je explicitne vyjadrená nielen substancia o sebe ale celý vzťah k substancii (*pobočník*, *nákrčník*, *bezuška* — osnovadlo pri výrobe plátna); motívom týchto pomenovaní nie je iba substancia

bok, krk, uško, ale aj okolnostné určenie príznaku po boku, na krku, bez uška; patria do kategórie nositeľa predmetného vzťahu, kde môže ísť o vzťah k vlastnosti a predmetu, k dvom vlastnostiam, k vlastnosti a deju, k predmetu a deju, prípadne k miestu a deju.

Na jednu a tú istú skutočnosť, (tak M. Dokulil), môžu byť aplikované často veľmi rôzne onomaziologické kategórie; tá istá skutočnosť môže byť uchopená z rôznych onomaziologických aspektov. Čím bohatší, konkrétnejší je pomenovaný jav, tým môže byť pojatý do väčšieho počtu onomaziologických kategórií, pretože tieto kategórie postihujú spravidla iba jediný, hoci často zložitý príznak predmetu, ktorý ani nemusí byť vždy podstatným príznakom. Táto mnohostrannosť onomaziologického chápania je nápadná predovšetkým pri takých konkrétnych predmetoch, ktorých funkcie v praktickej ľudskej činnosti sú veľmi rozmanité (*sírka, zápaľka* — rovnaký objekt chápaný raz z hľadiska látky, druhý raz z hľadiska činnosti).

Názvy prostriedkov činnosti sú zväčša deverbatíva, derivované obyčajne sufixálne, v niektorých prípadoch sufixálno-prefixálne. Patria ku všetkým gramatickým rodom a sufixy sa pripájajú k slovotvorným kmeňom.

Neutra

-dlo

— dominujúca, najproduktívnejšia prípona kategórie prostriedkov činnosti v starej češtine; živá i dnes; pripája sa zväčša k otvoreným kmeňom nedokonavých slovies, pričom obyčajne nastáva krátenie korenej dĺžky

trdlo (**tr̥dlo*, *trief*), *čelídlo*, *cvikadlo*, *dlabadlo*, *dobývadlo* (čím sa dobýva), *držadlo*, *hladišlo* (čím sa hladí, brúsi), *krajadlo*, *chodidlo*, *kupídlo* (výnimočne od dok. slovesa — čím sa kupuje, peniaze), *platídlo*, *chvistadlo* (čím sa chvostá, mrská, bije chvostom), *kružidlo*, *mětidlo*, *ličídlo*, *nalevadlo* (synonymá nalevačka, nálevka), *čtidlo* (písmeno, prostriedok čítania), *bidlo* (biť), *kropídlo*, *lédlo* (léti = liať), *zrcadlo* (**zr̥k* = zrak, zříti, prostriedok na zření, pozeranie), *nosídlo*, *otpočívadlo* (postel), *puščadlo* (prístroj na pušťanie krvi zo žíl), *svietidlo*, *zpravidlo* (kormidlo) ap.

Osobitne možno vydeliť názvy látkových prostriedkov (tvorenie produktívne i dnes) — *črnídlo*, *bělídlo*, *kadídlo*, *mazadlo*, *mastídlo*, *mydlo*, *chrkadlo*, *kloktadlo* (obe z onomatopoeického chrk-, kloktlo-).

Niektoré názvy prostriedkov činnosti časom nadobudli sekundárny význam miesta činnosti (*bělídlo*). Mnohé poznáme iba v miestnom význame: *bydlo* (bydlisko), *kupadlo* (miesto na kúpanie), *čerpadlo* (kde sa čerpá voda, dnes i prostriedok), *močidlo*, *přistavaadlo*, *přistaviadlo*, *nápažadlo* (miesto, kde sa napája), *stavaadlo*, *divadlo*, *oblačidlo* (šatňa; oblačiti se = obliecť sa) ap. Ich pôvodný význam bol dejový, až pozdejšie nadobudli miestny charakter (*divadlo* = divanie).

Ďalšie prípony sú príbuzné formantu *-dlo*, ale už v starej češtine boli neproduktívne:

-slo (*sl̥s)

máslo (**maz-slo*, *mazati*), *číslo* (**čit-slo*, prostriedok na čítanie), *veslo* (**vez-slo*), *povříeslo* (**poverz-slo*, *povorz* = provaz, čím sa viaže)

-slb

— pre podobnosť so *-slo* uvádzame tento formant tu, hoci ide o feminina pluralis *húslí* (z **gōd-sli* > *hud-sli*, *housti*), *jěslí* (jed-sli, zariadenie na jedenie, koryto na kŕmenie dobytky); dnešné podoby housle, jesle ovplyvnili pravdepodobne ja-kmene.

-lo

světlo (svítiti), *pmětilo* (metati), *hřeblo* (*greblo, hřeb-ti), *sedlo, těhlo* (dnes táhlo, táhnouti), *bodlo, jídlo*

Obmedzená a neproduktívna v minulosti i dnes je morféma

-to

dláto (*dolb-to, dlabati), *púto* (*pǫ-, blízke pnu, pnouti, s-pon-a), *síto/sieto* (*sě-to), *těsto* (tesk-to, tisknouti), *žito* (žíti) a pomn. *vrata* (vor-ta, príbuzné s za-vru)

Neproduktívnosť uvedených slovotvorných formantov sa spravidla vysvetľuje tým, že keďže sa nimi odvodzovali substantíva priamo zo slovesného koreňa od slovies s nulovou kmeňotvornou samohláskou v infinitíve, obyčajne tu dochádzalo k zániku korenej spoluhlásky, čo sčasti zastrela etymologickú priezračnosť týchto názvov

-ivo

— zväčša názvy látkových prostriedkov činnosti; deverbatíva *krmivo, strelivo, mlevo, mlátivo* (obilie) ap.; *kladivo, ohnivo* (kresadlo) sú neverbálneho pôvodu; podľa akad. F. Trávníčka⁵ ide o spodstatnelé dejové adjektíva na *-vý, -ivý*

-išče

střelišče/střeliště (prak, metací stroj, čím sa striela) — v tomto jedinom prípade ide skutočne o deverbatívum s významom prostriedku činnosti; ostatné názvy v tejto skupine majú istý vzťah predmetnosti, označujú spravidla násadku, ku ktorej sa niečo upína, pripevňuje: *kosišče* (násada na kosu), *šipišče, chvoštišče/chvoščišče, chvoštišče, choštišče, choščišče* (násadka na upevnenie chvosta, ktorým sa zametá), *násadišče, hrotišče, kratčišče* (násadka k motyke zvanej kratcě).

-ie

hledie, kopie (kopati), *návažie/závažie, léhanie* (lůžko), *lešenie* (lesiti = vydrevovať, les = drevo⁶); všetky uvedené názvy boli primárne dejové, až sekundárne nadobudli význam prostriedku činnosti

Feminina**-ka**

dodnes živá prípona; pôvodom produktívny formant dejový

Názvy takto tvorené sa postupne presúvajú do iných kategórií. Dnes ním možno vyjadriť význam dejový, výsledok činnosti, miesto deja, vykonávateľa činnosti, nositeľa vlastnosti i deminutívum. V starej češtine nájdeme tieto prípady:

nálevka, rozsievka (služi pri rozsievaní, plachta, košík), *kolébka, kýchavka* (prostriedok na kýchanie), *kropačka, háska, hvíždalka, mierka, oháňka* (chvoštišče na muchy), *pištělka, bezuška* (osnovadlo pri spracúvaní lanu; vlastne vzťah okolnostný)

K tejto skupine by bolo možné priradiť i pomenovania utvorené príponou *-čka*, ak by sme predpokladali, podľa akad. Trávníčka, odvodzovanie od adjektív na *-ací*, išlo by o pôvodné nositele vlastností: *dmychačka, hvízdačka* (čím sa hvízda), *nalévačka, klepačka, klektačka* (čím se klektá, klepe, klekštati, klekštati — onomatopoický pôvod), *kopačka* (f. ku kopáč, nástroj, ktorým sa kope) ap.

-icě

akupina málo vyhranená; zo slovtvorného hľadiska skutočne prostriedky činnosti tu nenájdeme, skôr deminutíva a substancie utvorené od prísastí trpných, určené vzťahom k predmetu vo význame podobnosti, prípadne vo význame výsledku deja alebo nositeľa vlastnosti

-nicě

príponu je možné pokladať za variant formantu *-icě*, ale množstvo významových skupín spôsobuje, že sa zväčša pokladá za samostatnú slovtvornú morfému *křtitedlnicě, křtidlnicě, křtidnicě* (křstítiti), *kropidlnicě* (čím sa kropí, farbí), *světlnicě/světlícě* (svítilna), *střelnicě* (pohyblivá vec na dobývanie opevnených miest), *kadidlnicě, nákovadlnicě, násečnicě* — uvedené názvy boli pôvodne väčšinou deminutíva, ale časom zdobňovaci charakter mizne

Ostatné názvy patriace pod tento slovtvorný model vyjadrujú vzťah k nositeľovi vlastnosti (*vápenicě, stklenicě*), k výsledku činnosti (*tkadlnicě*), k predmetu (*kladnicě, chlebnicě*), prípadne k okolnosti (*náhránicě, nábočnicě, náramnicě, náručnicě, náušnicě* — prechýlené názvy k maso. *náhrdelník, náušník* ap.).

-a

brána (brániti), *křídla* (křítiti), *návnada* (vnadidlo — pôv. dejové, neskôr čím sa vnaď), *prívora/rozvora/závora* (čím sa zatvára ap.), *náprava* (napraviti — Gebauer 1. dej, 2. náhrada, poplatek, 3. nástroj, 4. ves alebo polnosti propúčené nešlechticům za služby, 5. úrad), *záslona* (zasloniti, zastíniti), *otměra* (odměrka), *pochva* (koňský postroj, od pochvátiti, uchvátiti)

Slová *násada* (návnada na ryby), *nátka* (od trk-, týkati, do zeme zatknutý prút), *zátka* vyjadrujú skôr výsledok činnosti a *ohrada* (ohradené miesto, hrad, bašta) miesto.

-na

dlubna (*dylb-: dlabati, dlabadlo), *lúčna* (lučb — svítilna), *kadidlna, kožna* (kožená stolica — substancie určená vzťahom k predmetu), *mákovadlena/nákovadlna* (spodstatnelé adjektívum — substancie určená vzťahom k okolnostnému príznaku)

-ě

hrábě pl. f. (hrabati, *grab-la — príponové *l* ako pri hřeblo; v češtine *hl* a *dl* disimiláciou proti *r* zaniklo — Mach.), *klešče/klěšče* pl. f. (klěskati = svíratí), *kušě* f. (kqsati = strela), *pomčě* f. (sieť na vtáky, pomčieti dok. = zatahnúť)

Slová *čiešě, diežě, košě, kudelě, lušně, krósně, báne, kletě* patria do iných kategórií.

-yka, -yla, ýto

— slovtvorné formanty už iba z historického hľadiska; slová *motyka, koryto, kobyla* dnes už nepociťujeme ako deriváty

Masculina**-ě**

— mnohé pôvodne význam činiteľský; dnes tvorenie obmedzené na slovesá nedokonavé s otvoreným infinitívnym kmeňom

bič, klíč (*ključb, z koreňa klén-, zvierat, zatvárať), *dymač* (1. kto dými, 2. čím sa dými), *kopáč* (1. kto kope, 2. čím sa kope), *kropáč* (kropenka), *kláč* (časť zbroje; kláti = bodat, pichať)

Prípona *-ě* je dnes oveľa produktívnejšia ako v minulosti, najmä v technickej terminológii — *vyšávač, zapalovač, vysieláč, prijímač* ap.

-ь, -b

— nulová morféma, lepšie submorféma (podľa J. Horeckého?), lebo nie je reprezentovaná žiadnym zvukovým radom; odvodené slovo totožné s kmeňom základného slovesa, rozdiel iba v paradigmaticke; názvy pôvodom zväčša dejové, pozdejšie nadobúdajú význam prostriedkov činnosti

brus m. (*brъsnoti = broušiti), *braň* f. (brániti, primárne dejové — bránenie, neskôr zbraň, prostriedok obrany), *čep* (čěpiti), *náseč* f. (sekera, seč-jь, sěkati, seču), *náton* (těti, тьно — klát na štiepanie), — obe pôvodne dejové, neskôr prostriedky i miesta činnosti; prefix *na-* obyčajne zdĺžený i v prípadoch *nálep* m. (Gebauer — 1. jedovatý náter na bodci šípov a striel, 2. zbraň namazaná nálepom, 3. jed, otravné učenie, výmysel), *návaz* m. (vazu, vesti, čo je uviazané, amulet — skôr výsledok činnosti), *kleč²/kleč¹* kol. = kosodrevina; = zahnuté rukováti pluhu, **klek* — ohýbať, súvisí s *kleknouti* — Mach.; Gebauer — 1. ohnutie, 2. krivý strom, 3. nástroj, prostriedok (*oščep* m. (Mach. z o(b)+štěpiti); *obruč* f. (Mach. pôvodne asi masc., spoďst. adjekt.; ob-рѹч-ь — pôvodne náramok, neskôr i obruč na sudy), *mlát* m. (pôvodne názov kladiva od slovesa *mlátiti* z +molъ, pozdejšie iba význam humno), *oděv, vstupeň, samostřiel, kolovrat, kolomast, kolomaz* (mast < maz-ть — prostriedok na mazanie kolies), *hvězdovid* (hvezdársky prístroj) — posledné príklady sú substancie, určené súčasne dvojakým vzťahom — k predmetu a k deju

-k

— dnes produktívnejšie (*smeták, vrták*) ako v minulosti; slovesný základ obyčajne zdĺžený
dusík (nástroj na mučenie), *mečík* (časť domového stavania — z mek-, mečiti = stlať, zbit dovedna), *tlúk* (kyj, bidlo; tlúci), *lučák* (zbraň, ktorou sa hádže = lučí), *bodák* (bodati)

-ník

— vyvinulo sa najskôr z adjektívnej prípony *-ný*; takto utvorené prostriedky činnosti v pravom zmysle slova v staročeskom materiáli nenájdeme; iba názvy vyjadrujúce vzťah k predmetu — *lžič-ník, mianík, nebozizník, hřebovník, větrník* (lodná plachta), *kuroptník* (sieť na chytanie jarabíc „koroptví“), *dymník* (komín), *chlebník*, alebo priamo okolnostné určenie príznaku — *náplecník, náušník, náramník, náčelník* (= čelenka); z logického hľadiska by bolo možné všetky uvedené slová modelu s formantom *-ník* pokladať za isté prostriedky slúžiace k činnosti, avšak činnosť nie je vyjadrená v koreni slova, preto z hľadiska konverzie do tejto kategórii v skutočnosti nepatria

-ek

— prípona deverbatív i denominatív, veľmi často deminutívneho charakteru

Prostriedky činnosti tohto typu sú zriedkavé v minulosti i dnes (*zámek, podvazek, obkladek* — často s prefixom; okolnostné určenie príznaku).

Dnešné názvy s príponou *-ek* vyjadrujú skôr výsledok činnosti, dej, prípadne nositeľa vlastnosti. V staročeskom materiáli je tento typ bohato zastúpený názvami so vzťahom k predmetu (*nánosek, náhlavek, náprstek, náramek, náušek, náhrdlek, nákolenek* — prostriedky na ochranu alebo ozdobu istej časti tela).

-ec

— prípona v minulosti ďaleko produktívnejšia ako dnes, i keď nie vždy vo význame prostriedkov činnosti, skôr vo význame deminutív od prostriedkov činnosti (*klúbec,*

kahanec, korábec, kbelec, brusce, kolovratec) alebo nositeľov vlastností (*mědenec, dubovec*); vlastných prostriedkov činnosti (deverbatív) nieto, iba jednotlivé, napr. *bodec* (z *bod-*, *bosti* — časť voza alebo konského postroja, na bodanie)

-нъ, -тъ

— substantivizácia prídastí alebo krátkych adjektív (*-нъ, -а, -о; -тъ, -а, -о*)
buben m. (бубнати, бубль — n-prídastie), *možděn* m. (drevený kliniec vtĺkaný do dreva, hmožditi), *hřeben* m. (hřěsti, hřebu), *klápet* m. (klapěti = viseti, t-participium, drevo uviazané domácomu zvieraťu na krk, aby ho v behu tĺklo do nôh a tak ukľudňovalo)

kosten m. (končítá zbraň, adj., od *kosť* — *kostěнь*), *nákovadlen* m. (kovadlina, *nákovadlěнь*) — substantivizované adjektíva;

Záverom — mnohé zo slovotvorných formantov onomaziologickej kategórie prostriedkov činnosti sú produktívne i dnes, hoci stupeň tejto produktívnosti je v mnohých prípadoch rozdielny (morfémy *-k, -č, -ka* sú teraz produktívnejšie, najmä v technickej terminológii, a naopak *-ec, -ě, -nicě, -išče, -ie*, substantivizované prídastia a prípady so submorfémou, či nulovou morféomou — bývalé jery, sú pasívne). Nemám na mysli homonymné fungovanie týchto prípon v iných kategóriách, hoci i to by si zaslúžilo pozornosť a nebolo by zbytočné.

Obyčajne hľadíme na derivačné prostriedky vždy jedným smerom, z hľadiska ich využitia v konkrétnych onomaziologických kategóriách (zoberieme konkrétnu kategóriu a určujeme príslušné slovotvorné morfémy). Užitočné by bolo urobiť prierez i opačným smerom, vertikálne. Vytýčiť všetky možné formanty starej češtiny (i novej) a vysondovať všetky možné funkcie každého jednotlivého formantu vo všetkých možných onomaziologických kategóriách. Ak postupujeme iba horizontálne vystavujeme sa nebezpečeniu, že sa nám pri vylučovaní materiálu s iným významom (ktorý patrí do inej kategórie) niektoré homonymné funkcie stratia, či lepšie, že dostávame síce analytické obrazce fungovania konkrétnych morféom v konkrétnych kategóriách, ale nedostávame ich syntézu, ktorá sa nám v množstve kategórií a materiálu rozplyva, i keď tam v podstate je. Nedostávame jej ucelený, priehľadný obrazec, štruktúru, ktorá by bola veľmi zaujímavá predovšetkým z hľadiska historického vývoja funkcií jednotlivých slovotvorných formantov a smeru ich prenikania z kategórie do kategórie od minulosti až podnes.

POZNÁMKY

¹ Staročeský materiál je vyexcerpovaný zo slovníkov — J. Gebauer, *Slovník staročeský* Praha (Unia), I. — II., 1903—1913; F. Šimek, *Slovníček staré češtiny*, Matica česká, Orbis — Praha 1947 — a doplnený zo staročeských pamiatok: Sborník hraběte Baworovského, Milion, Klaretův slovník, Evangelium sv. Matouše, Tkadleček, legendy o sv. Prokopu, Životy sv. Otců, Slovník k českým spisům Husovým, Legenda o sv. Kateřině a iné.

² Miloš Dokulil, *Tvoření slov v češtině I*, ČSAV, Praha 1962; pozri aj V. Šmilauer, *Tvoření slov, Hovory o českém jazyce*, III. vyd., Praha 1946, 130 a Ján Horecký, *Slovotvorná sústava slovenčiny*, SAV, Bratislava 1959.

³ Tolko M. Dokulil, *Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce*, Naše řeč 39, 1956, ČSAV, 59 — n.

⁴ M. Dokulil, *Tvoření slov...*, 38

⁵ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny, I.*, Melantrich, 1948, 304.

⁶ Tento a ostatné etymologické výklady v príspevku sú čerpané z práce Václava Machka, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, ČSAV, Praha 1957.

⁷ Ján Horecký, *Morfematická štruktúra slovenčiny*, VSAV, Bratislava 1964.